

1922-ci ilin sonunda Qazaxqazıya Ölkə Partiya Komitəsi İrəvanda və Batumida Azərbaycan dilində qəzetlərin nəşrinin dayandırılması haqqında qərar qəbul etdi. Erməni şovinist dairələrin məkrli siyasəti nəticəsində 1923-cü ilin may ayında Qərbi Azərbaycanda ana dilində yeganə mətbuat orqanı olan "Rəncbər" qəzetinin fəaliyyəti dayandırıldı. Bununla da azərbaycanlı oxucular yenidən anadilli mətbuat orqanından məhrum edildi. İrəvanda və ətraf bölgələrdə yaşayan azərbaycanlı əhalinin isə qəzetə olan tələbatı gündən-günə artırdı.

Bir qrup İrəvan ziyalları, xüsusən EK (b) P MK-nin yanında fəaliyyət göstərən "Azasaylı xalqlar şöbəsi"nin müdiri Bala Əfəndiyev erməni şovinist dairələrə Azərbaycan dilində mətbu orqanın nəşrinə icazə almaq üçün dəfələrlə rəsmi şəkildə müraciət etsə də, qəzetin nəşrinə icazə verilmirdi. Amma milli düşüncəli, qeyrətli azərbaycanlı ziyallılar Bala Əfəndiyev, Mustafa Hüseynov, Əkbər Rızayev, Murtuza Muradov, Mehdi Kazimov bu çətinliklərin öhdəsindən gələrək Azərbaycan mətbuatı tarixində mühüm bir vəzifəni yerinə yetirdilər. Onların milli-siyasi iradəsi, qətiyyəti, uzunmüddətli gərgin mübarizəsi sayəsində Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi tərəfindən 1924-cü il noyabr ayının ortalarında Azərbaycan dilində "Zəngi" qəzetinin nəşr olunmasına icazə verildi. "Zəngi" qəzeti bununla bağlı yazırdı: "Ermənistan şura hökuməti qurulandan sonra İrəvanda "Kommunist", bilaxirə "Rəncbər" adında qəzetlər çıxmışdır. İki. Fəqət qəzetlərin davam etdirilməsi üçün ən ziyadə maddi cəhətin olmaması ikinci məsələyə də mənə olurdu. Cümhuriyyətimizin təsərrüfatı artmış və bu yolda qazandığımız müvəffəqiyyət Ermənistanı yenidən bir türk qəzetinin çıxmasını meydana atmışdır. Buna görə də Ermənistan K (b) P MK əfkarı nəşiri olmaq üzrə "Zəngi" adında qəzeti nəşrə başlamışdır. Qəzetin fikri və məqsədi yalnız şura türk kəndlərini xəbərdar etmək və qəzalarda olan türklərin yaşamasına yardım etməkdir".

Araşdırımlar nəticəsində məlum olur ki, bu qəzetin də nəşr edilməsinə 1922-ci illərdə Ermənistanın Xalq Maarif Komissarı, 1924-cü ildən isə EK (b) P MK-nin katibi olmuş Aşot Ohanesyan mane olub. Amma "Zəngi" qəzeti bu haqda yaza bildirdi. "Zəngi"nin xələfi olan "Qızıl səfəq" qəzeti isə 1937-ci ildə sözləndən məsələ ilə bağlı yazırdı: "Ölkənin siyasi-iqtisadi inkişafı, kütlələrin və o cümlədən azərbaycanlı kütlələrin siyasi aktivliyinin yüksəldilməsi türk (Azərbaycan) dilində qəzet nəşr etmək məsələsinin yenidən irəli sürmüşdür. ÜİK (b) P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi millətçi Konturrevolusioner Aşot Ohanesyanın millətçi fikrini rədd edərək, 1924-cü ildə "Zəngi" qəzetini nəşr etməyi qərar aldı". Sonralar qəzetin redaktoru olmuş Mustafa Hüseynovun İrəvanda anadilli bolşevik mətbuatının yaranması haqqında yazılardan da məlum olur ki, xaricdəki erməni lobbisi Azərbaycan dilində qəzetin nəşr edilməsinə müxtəlif vasitələrlə maneçilik törədirdi. Xaricdəki erməni daşnaklarının proqramı əsasında fəaliyyətlərini müəyyənleşdiren Ermənistanın bolşevik cildinə bürünmüş daşnak rəhbərləri qeyrətli Azərbaycan ziyallılarının təklifi tələbindən sonra məcburiyyət qarşısında qalaraq "Zəngi" qəzetinin nəşr edilməsinə icazə vermişdi. Qəzetə "Zəngi" kimi milli-mənəvi mənə kəsb edən uğurlu bir adın verilməsinə Bala Əfəndiyevin çox böyük rol olmuşdur. Erməni şovinist dairələri qəzetə "Zəngi" adının verilməsini heç bir vəchə istəmədilər.

"Zəngi" qəzetinin nəşrinə icazə verilməsinə baxmayaraq, onun işiq üzü görməsi heç də asan olmamışdır. Qəzetin nəşrinin təmin etmək üçün mətbəə, qriift, bir sıra texniki avadanlıqların əldə olunması, işçi qüvvəsinin toplanması, məqalə yazmaq və s. bu kimi problemlərin həll edilməsi üçün ən vacib məsələlərdən idi. Mətbəədə türkcə şriftin az olması, onun da "Rəncbər" qəzetinin nəşri vaxtından qalması və bunun yalnız 2-3 səhifəyə kifayət edəceyi Ermənistan Kommunist Bolşevik Partiyası Mərkəzi Komitəsinin yanında fəaliyyət göstərən "Azasaylı xalqlar şöbəsi"nin müdiri Bala Əfəndiyev və qəzetin digər işçilərinin çətinlik qarşısında qoymuşdu. Mətbəədə texniki və müxtəssis çatışmazlığına baxmayaraq, Bala Əfəndiyev redaktorluğu ilə 29 noyabr 1924-cü ildə 2 səhifədən ibarət olan "Zəngi" qəzetinin ilk sayı işiq üzü gördü. "Zəngi" qəzetinin nəşri tarixi ilə bağlı mübahisə doğuran məqamlardan biri də ondan

ibarətdir ki, qəzetdə "Zəhmət-keş" imzası ilə çap edilmiş "İki bayram" adlı məqalədə və bezi mənbələrdə "Zəngi"nin 1925-ci il noyabr ayının 29-da işiq üzü görməsi haqda məlumatlar öz əksini tapmışdır. Bu məlumatlar "Zəngi" qəzetinin nəşri tarixi ilə bağlı həqiqətləri əks etdirmir. Amma "Zəngi" qəzetinin əldə etdiyimiz ilk nömrəsi bu mətbu orqanın nəşri tarixinə aydınlıq gətirərək sübut edir ki, qəzet 1925-ci

mitəsinin orqanı olan (erməni dilində) "Xorhurtayın Hayastan" qəzetinin binasına köçürüldü.

"Zəngi" qəzeti nəşr olunduğu ilk günlərdən çox da böyük olmayan 4-5 nəfərdən ibarət fədakar kollektivinin səmərəli fəaliyyəti nəticəsində qısa zaman ərzində azərbaycanlı oxucularda böyük maraq doğurduğundan, bu mətbu orqanın ətrafına çoxlu sayda müxbirlər, yarıradıcı ziyallılar toplaşmağa başladı. Mövcud ziddiyyətlə dövrə müxbir-

ması və daimi yeri Bakı olan komitədə əksər türk xalqlarının nümayəndələrinin təmsil olunması haqqında məlumatlar da verilmişdi.

Sosial həyatın elə bir sahəsi yox idi ki, "Zəngi" qəzeti həmin sahəyə nüfuz etməsin. Azərbaycan dilində yeganə mərkəzi mətbuat orqanı olan bu qəzet İrəvanda yaşayıb-yaradan azərbaycanlı ziyallılar üçün bir növ tribunu rolunu oynayırdı. Lakin qəzetin gündən-günə artmaqda olan nüfuzü, geniş oxucu kütləsinin ruporu-

na çevrilməsi, onun kiçik formatda, həftədə bir dəfə çıxması azərbaycanlı əhalinin mətbuata artan tələbatını ödəyə bilmirdi. Bu tələbat qəzetin böyük formatda gündəlik çıxmasını labüd etsə də redaksiyanın kollektiv tərəfindən EK (b) P MK-ya edilən müraciətlər öz həllini tapmırdı. Qəzetin 8 sentyabr 1927-ci il sayında "Qəza müxbirləri və onların vəzifələri" adlı ilə dərc olunmuş məqalədə bu mətbu orqanın oktyabr ayında etibarən həftədə iki dəfə çıxacağı barədə məlumat verilmişdir.

1928-ci il mart ayının 8-dən etibarən qəzetin məsul müdiri vəzifəsinə Mustafa Hüseynovun təyin olunması bu mətbu orqanın fəaliyyətində yeni bir dönüş yaratdı. Mustafa Hüseynov əslən Türkiyədən idi. O, 1898-ci ildə anadan olmuşdur. Moskva şəhərində ali təhsil almışdır. Yaşadığı qısa ömrün böyük bir hissəsini ictimai fəaliyyətə, siyasi mübarizələrə, İrəvanda Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinin inkişafına sərf etmişdir. 1923-cü ildə İrəvanda Azərbaycan Qadınlar Klubunun, 1924-cü ildə İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumunun, İrəvanda Azərbaycan teatrının, milli məktəblərimizin yaradılması və uğurla fəaliyyətə başlanmasında da onun müstəsna xidmətləri olmuşdur. 1922-ci illərdə Qəmrəli nəhiyyəsinin Çiləxanlı kənd məktəbində savadsızlıqdan aradan qaldırılması ilə bağlı açılış məzhlirli kurslarında müəllim kimi çalışmışdır. O, 1923-cü ildə İrəvanda təşkil edilmiş Yeni Türk Əlifba Komitəsinin katibi və büro üzvü olmuşdur. Uzun müddət "Zəngi", sonralar isə "Qızıl səfəq" qəzetinin redaktoru vəzifəsində çalışmışdır. Qərbi Azərbaycanda milli mətbuatımızın zəngin ənənələrini yaşadıb, onun inkişaf etdirilməsində Mustafa Hüseynovun böyük xidmətləri olmuşdur. Ana dilimizdə çıxan həmin mətbuat orqanlarında onun tariximiz, mədəniyyətimiz, maarifimiz, ədəbiyyatımız və teatr sənətimizə dair xeyli məqalələr dərc olunmuşdur. O, erməni şovinizmi qarşısında əyləməz iradəsi, dönməz əqidəsi, əzməkərliliyi və mübariziliyi ilə məkrli və xəbis qonşuların hiddətə gətirən türk ziyalısi kimi tanınırdı. Bu səbəbdən də ona İrəvanda "Türk Mustafa" deyər müraciət edilirdi.

1937-ci ildə Mustafa Hüseynov qəzetin erməni əməkdaşı Mihat-sahakanyanın donosu əsasında "türk casusu" kimi repressiyaya məruz qalaraq güllələnmişdir. Mustafa Hüseynovun siyasi-milli iradəsi sayəsində qəzet 1928-ci il fevral ayının 4-dən 105-ci nömrəsinə etibarən həftədə iki dəfə kiçik həcmə 4 səhifədən ibarət olmaqla yüksək tirajla nəşr olunmuşdur. Bu da qəzetin süvəssəsinin əvvəlki illərə nisbətən yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Hər həftə bazar və cümə günləri çıxan "Zəngi" qəzetinə ictimai tələbat onun tirajının ildən-ilə artmasında da özünü göstərir. 1924-cü ildə qəzetin tirajı 400, 1926-cı ildə 550, 1927-ci ildə 1040, 1928-ci ilin martında 2400, dekabr ayında isə 2500 olmuşdur. "Zəngi" qəzetinin tirajının ildən-ilə sürətlə artması həm də bu mətbu orqanın yayılma arealının genişləndirilməsi ilə bağlı idi.

Qərbi Azərbaycanda ana dilində yeganə mətbuat orqanı olan "Zəngi" qəzetinin azərbaycanlı kütlələri arasında yayılmasında və tirajının artırılmasında və İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumunun müəllim və tələbə heyəti çox böyük rol oynamışdı. "Zəngi" qəzetinin ən aktiv müxbirləri, təbliğatçıları da məhz bu təhsil ocağının müəllim və tələbələri idi. Müəllimlərdən Mehdi Kazimov, Ələşqər Bayramov, Mir-yusif Mirbəyev, tələbələrədən Tağı Camalov, Adil Axundov, Musa Qafarov, Mirzə Bəşirov, Abbas Tahir, Abdulla Mirzəyev, Əbülfət Rəhimov, Nəriman Fəxri, Mirzə Mir-

zəyev, Murad Tağıyev, Cəlil Quliyev, Paşa Makinski və başqaları "Zəngi" qəzetinin ən fəal müxbirləri idilər. "Zəngi" qəzetinin Azərbaycanlı Pedaqoji Texnikumunda 40-dan artıq müxbiri var idi.

"Zəngi" qəzetinin bütün bölgələrdə - Uluxanlı, Ağbaba, Vedibasar, Ecmiadzin, Basarkeçər, Qaraqoyunlu və digər regionlarda müxbir məntəqələri fəaliyyət göstərirdi. Bölgələrdə isə mətbuat yayım şöbələrinə əsasən ermənilərin təyin

liyəv, Mahmud Nəbiyev, Əli İsgəndərov, Vəli Axundov, tələbələrədən Xeyrulla Musayev, Məhəmməd Mahmudov, Əli Quliyev, Meyrəstə Hüseynova, Şəmdin Hüseynov, Məcid Abdullayev, Gəncə Pedaqoji Texnikumundan Cəfər Xəndan, Hüseyn Cəfərov, riyaziyyatı müəllimi Əliş Cavadlinski və başqaları "Zəngi" qəzetinə abunə yarılmışlar. İrəvan Qəza İcraiyyə Komitəsinin təlimatçısı vəzifəsində çalışan Əli Şabanov qəzetə 80,

müdiri olmuş Mustafa Hüseynovun, məsul katibi Əkbər Rızayev, qəzetin rəssamı və gənc müxbirlər şöbəsinin müdiri Murtuza Muradovun şəkilləri verilmişdir.

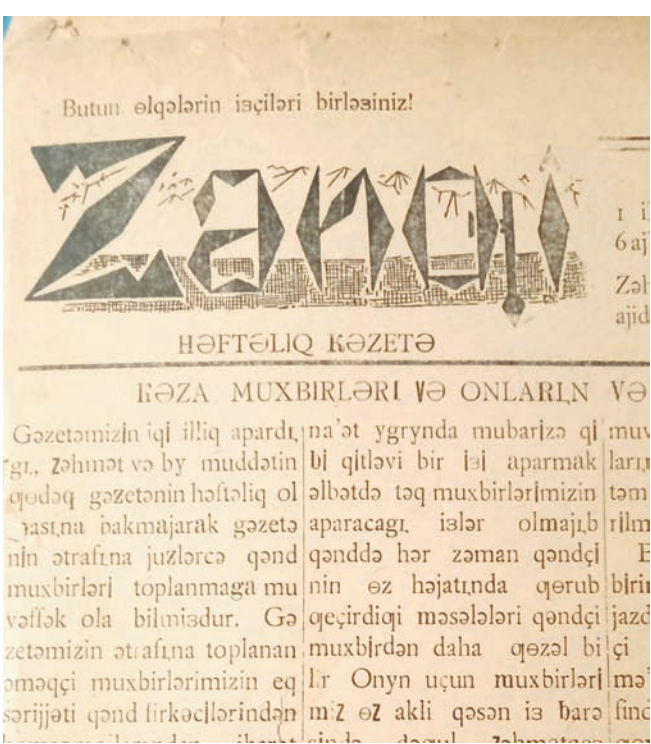
Qəzetdə onunla daim əməkdaşlıq edən müxbir və yazıçıların - Əhməd Əhmədovun, Mehdi Kazimovun, Hüseyn Münşiyevin, İsmayıl Babayevin, Cəfər Vəliyayev, Əsgər Əsgərzadənin, Heydər İsmayilovun, Məhərrəm Əliyevin, Umud Süleymanovun, Məhəmməd Mamedovun, Kerim Əsgərovun, Cəfər Seyidovun, Cəfər Əsgərzadənin, Cəfər Cəfərovun, Habib Məhəmmədzadənin, Abdulla Karimovun, Nəsib Əfəndiyevin, qadın müxbirlərindən Kübra İbrahimovanın, Bayım Kazımovanın, mürəttiplərdən Xəlil Rəhimovun, Əli Əliyevin, Yusif Fətullayevin və başqalarının yazıları çap olunmuşdur. Dərc olunan yazılarda qəzetin keşməkeşli və mübariz yolu əks olunmuşdur. Qəzetin 3 illik nəşri tarixi və ideya istiqaməti haqqında dərc olunan məqalələrdən, təbrik məktublarından bir daha aydın olur ki, "Zəngi" qəzetinin nəşri təkə milli mətbuat tarixində deyil, xalqımızın ictimai-siyasi və mədəni həyatında da əlamətdar hadisə olmuşdur. Qəzetin fəaliyyətinin 3 illə bağlı maraqlı faktlardan biri Cənubi Qafqazın tanınmış mətbuat orqanlarının qəzetə göndərdiyi təbrik məktublarıdır. Tiflisdə nəşr edilən "Zarya Vostoka", "Yeni kənd", "Yeni yol" (Bakı), "Şərq qapısı" (Naxçıvan) və digər mətbuat orqanları qəzetə təbrik etmişdir. Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi, vaxtilə qəzetin çıxmasına əngəl törədən Ermənistanın hakim şovinist dairələrinin rəhbərləri də ələcsızlıqdan qəzetə təbrik etməyə məcbur olmuşdular. Bu təbriklər "Zəngi" qəzetinin ümumittifaq səviyyədə yüksək nüfuzundan xəbər verirdi. Qəzetin üçillik fəaliyyət dövrünə nəsr olunmuş şeir, xatirə və təbriklərdə bu mətbu orqanın yaranması, keçirdiyi inkişaf yolu haqqında çox dəyərli məlumatlar vardır. Ümumiyyətlə, "Zəngi" qəzetinin meydana çıxması, üzleşdiyi problemlər, çətinliklər, qazandığı uğurlar, müxbirlərin fəaliyyəti haqqında 1928-ci illərdə çap olunan nömrələrdə kifayət qədər materiallar dərc olunmuşdur. Bu baxımdan, qəzetin üçillik fəaliyyətinə nəsr olunmuş nömrəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İrəvanda mədəni inqilabın inkişaf etməsində böyük və danılmaz xidmətləri olan İrəvan Türk Qadınlar Klubunun fəaliyyətinin "Zəngi" qəzeti daim öz səhifələrində işıqlandırıldı. Onu da qeyd edək ki, Qadınlar Klubu İrəvanda Azərbaycan mətbuatının inkişafına da öz töhfəsini vermiş, onlarla azərbaycanlı qadın müxbirin yetişməsində böyük rol oynamışdır. Klub nəzdində qadınlardan ibarət gənc müxbirlər dərnəyinin fəallarınn "Zəngi" qəzetində müxtəlif mövzulara aid məqalələr dərc edilirdi ki, bu da onların mətbuata olan maraq və həvəsini artırır, jurnalistika sahəsində müəyyən təcrübə əldə etmələrinə kömək edirdi. Gənc müxbirlər dərnəyinin fəal üzvləri mətbuat sahəsində müəyyən təcrübə əldə etdikdən sonra onlardan bəziləri "Zəngi" qəzetinin aparıcı müxbirlərinə çevrilirdilər. Qəzetin 1925-1928-ci il nömrələrini nəzərdən keçirdikdə Bülbül Kazımova, Fatma Əfəndiyeva, Kübra İbrahimova, Bayım Kazımova, Ənvər Rızayeva, Şəman Süleymanova, Mənzərə Axundova, Qeyis Münşiyeva, Nəbat İbrahimova, Siddiqə Babayeva, İrbaba Bağirova və başqalarının "Zəngi" qəzetinin ən aktiv qadın müxbirlərinin adlarına rast gəlinir. Bu fədakar, maarifpərvər qadınların istər Qərbi Azərbaycanda ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi si mühitindəki fəaliyyətdə, istərsə də "Zəngi" qəzeti səhifələrində dərc etdirdikləri müxtəlif məzmunlu yazıları onların mətbuat, mədəniyyət və maarif tariximizdə özünəməxsus yer tutduqlarını bir daha təsdiq edir. Bu istedadlı və fədakar qadınların İrəvanda Azərbaycan mətbuatının təbliğində və inkişafındakı böyük xidmətləri bu gün də böyük minnətdarlıqla xatırlanır.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində ictimai həyata atılan bu maarifpərvər qadınlar Qərbi Azərbaycanda qadınlar hərəkatında fəal iştirak etməklə digər müasirlərindən fərqlənirdilər. Göründüyü kimi, qəzet yalnız Qərbi Azərbaycanda ictimai, ədəbi-mədəni mühitin inkişafına xidmət etməmiş, eyni zamanda yaradıcı insanların üzə çıxmasında, jurnalist kadrların hazırlanmasında fundamental baza rolunu oynamışdır.

Gedlikcə Cənubi Qafqazda aparıcı mətbuat orqanlarından birinə çevrilən bu qəzet 1928-ci il dekabr ayının 31-nə kimi "Zəngi" adı ilə fəaliyyət göstərmişdir. Müxtəlif vaxtlarda Bala Əfəndiyev və Mustafa Hüseynovun redaktorluğu ilə işiq üzü görən "Zəngi" qəzeti fəaliyyəti dövründə öz vəzifəsini şərəflə yerinə yetirmiş, ictimai-siyasi və mədəni həyatımızın salınmasına çevrilmişdir.

Vəfa İSGƏNDƏROVA, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Pərvanə İBRAHİMOVA, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Cəlal ALLAHVERDİYEV, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Şərrurda İbrahim Qazıbəyov, Cəmil Ağayev, Məhəmməd Abbasliyev, Cəfər Əsgərzadə, Səməd Fərzəliyev, Ordubadlı Səfə Əylisli, İsmayıl Hüseynzadə, İmam-verdi Nəzizadə, Gəncədə isə Məhərrəm Əliyev, Əhməd Cəfərzadə qəzetin ən fəal müxbirləri və təbliğatçıları idilər. Belə ki, qəzetin 1928-ci ildə Naxçıvanda hökumət kinoteatrında 23, istehlak cəmiyyətində 83, Ordubadda 27 abunəci var idi. Bu abunəçilər İrəvanda və bütün Qərbi Azərbaycanda baş verən hadisələrdən xəbərdar olurdular. Bundan əlavə, xanşanıqların özləri də bu qəzetin daimi müxbirləri idilər, onlar öz problemləri haqqında qəzetə yazır və "Zəngi"nin köməkçisi ilə həllinə nail olurdular. Fəhlə-kəndli müxbirləri, müəllimlər, ziyalılar dövlət işçiləri ibarət kampaniyalarında fəal iştirak edirdilər. Onların fəaliyyətinin tənzimləməsi qəzet qarşısı konkret vəzifələr qoyur və hamısını yarışa çağırırdı. Yarışların nəticələri isə qəzetin səhifələrində işıqlandırılırdı. Məsələn, qəzetin Gəncə şəhəri üzrə müvəkkili və Gəncə firqə məktəbinin tələbəsi Əhməd Cəfərzadənin fəallığı nəticəsində həmin dövrdə Gəncə firqə məktəbinin müdiri Paşa Ələkbərov, müəllimlərdən Səməd Vurğun, Manaf Qu-

25-də qoyulduğu fikri irəli sürüldü. Qəzetin fəaliyyətini dəyərləndirən müəllif "Zəngi" qəzetinin yaranma tarixini 1924-cü il noyabr ayının 29-u deyil, 1925-ci il dekabrın 25-i olduğunu qeyd edir. Bu məlumat da "Zəngi" qəzetinin yaranma tarixi haqqında həqiqəti əks etdirmir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, "Zəngi"nin əldə etdiyimiz ilk sayından və bir sıra mənbələrdən məlum olur ki, qəzet 1925-ci il dekabrın 25-də deyil, 1924-cü il noyabr ayının 29-da Qərbi Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının 4 illiyi münasibətilə işiq üzü görmüşdür. Bu fakt "Zəngi" qəzetinin nəşrinin 3 illiyinin deyil, 4 ilinin tamam olduğunu təsdiqləyir. Amma nədənsə "Zəngi" qəzeti 28 dekabr 1928-ci il tarixli sayında özünün 4 illik fəaliyyətini deyil, 3 illik fəaliyyətini qeyd etmişdir. Redaksiyanın özünün də "Zəngi" qəzetinin nəşri tarixi haqqında bu cür yanlışlığa yol verilməsi maraqlıdır. Qəzet özünün 3 illik fəaliyyətinə 6 səhifədən ibarət xüsusi buraxılış həsr etmişdir. Qəzetin həmin nömrəsi nəfis tərtibat və rəngarəng informasiya zənginliyi ilə seçilir. "Zəngi" qəzetinin həmin sayında təbrik və şəkillər dərc olunmuşdur. Qəzetin yaranmasında xüsusi xidmətli olmuş məsul müdiri Bala Əfəndiyev, sonralar məsul